

За редакцією

Умберто Еко

Харків
«ФОЛІО»
2024

Зміст

- 11 Вступ до античності. *Умберто Еко*

Історія

- 22 Вступ. *Марко Бетталлі*

Егейський регіон у II тисячолітті

- 32 Біля витоків грецької цивілізації: міноїці та мікенці. *Анна Люсія Д'Аґата*
40 Мікенська цивілізація. *Анна Люсія Д'Аґата*
51 Темні століття. *Анна Люсія Д'Аґата*

Полісна Греція

- 55 Витоки поліса. *Марко Бетталлі*
60 Відкинута модель: царі та тирани. *Марко Бетталлі*
65 Переможна модель: аристократичний поліс. *Марко Бетталлі*
69 Як жаби у ставку: поширення моделі. *Стефанія Де Відо*
77 Грецький поліс Великої Греції та Сицилії: історія, яка нас стосується. *Стефанія Де Відо*
82 Спарта: поліс, який хотіли зробити ідеальним. *Массімо Нафіссі*
90 Спарта і греки: від гегемонії над Грецією до кривавих традицій. *Массімо Нафіссі*
97 Афіни в архаїчний період. *Марко Бетталлі*
105 Аномальна модель: Афіни і демократичний поліс. *Марко Бетталлі*
119 Пелопоннеська війна. *Марко Бетталлі*
126 Альтернативна модель: Греція етносів. *Марко Бетталлі*
130 Спадкоємність і перетворення: Греція у IV столітті до н. е. *Марко Бетталлі*
137 Підйом Македонії: Філіпп II. *Марко Бетталлі*

Греки та Схід: тривалий період в історії Греції

- 143 Греки і перси: зустріч. *Марко Бетталлі*
148 Греки і перси: протистояння. *Марко Бетталлі*
154 Греки і перси: помста за поразку. *Марко Бетталлі*
158 Александр III, син Філіппа: складний спадок. *Стефано Ферруччі*
163 Новий Ахілл: Александр в Азії. *Стефано Ферруччі*
168 Син Зевса: Александр і світова імперія. *Стефано Ферруччі*

Перетворення. Греція в період еллінізму

- 177 Діадохи. *Стефано Ферруччі*
186 Елліністичні царства: Птолемеї, Селевкіді і Атталіди. *Марко Бетталлі*

- 193 Стара Греція в новому світі. *Марко Бетталлі*
198 Зустріч із Римом. *Марко Бетталлі*

Культурна антропология та суспільство

- 204 Війна в Греції. *Марко Бетталлі*
216 Економіка в Греції. *Марко Бетталлі*
230 Спорт та ігри в Греції. *Джованні Манетті*
242 Виховання та навчання в Греції. *Роберто Ніколаї*
256 Сексуальне життя в Греції. *Ева Кантарелла*
263 Шлюб, діти, спорідненість у грецькому світі. *Стефано Ферруччі*
270 Повсякденне життя. *Ізабелла Тондо*
279 Греки та тварини. *Крістіана Франко*

Право

- 292 Право у гомерівських поемах.
Ева Кантарелла
295 Грецьке право. *Лаура Пене*
302 Право без держави. *Лаура Пене*
306 Закон Драконта про вбивство.
Лаура Пене
310 Право та риторика. *Антоніо Банфі*

Філософія

- 316 Вступ. *Умберто Еко*

Народження філософського мислення

- 318 Пайдея. *Джузеппе Каміано*
328 Іонійська космогонія: Фалес, Анаксимандр,
Анаксімен. *Марія Мікела Сассі*
332 Філософська поема. *Сімонетта Нанніні*
341 Ксенофан. *Сімонетта Нанніні*
348 Піфагор та піфогорійці. *Марія Мікела Сассі*
353 Парменід та Зенон. *Мадалена Бонеллі*
360 Геракліт та Емпедокл. *Марія Мікела Сассі*
365 Анаксагор та Демокріт. *Марія Мікела Сассі*

Філософ: становлення й утвердження постаті інтелектуала

- 370 Софісти. *Алдо Бранкаччі*
383 Сократ. *Карлотта Кануччіно*

- 395 Постать філософа в уявленні наративу. *Маддалена Бонеллі*
399 Молодші сократівські школи. *Роберто Брігати*

Платон і Арістотель

- 407 Письмо як форма філософського знання. *Маріо Веджетті*
413 Платон. *Маріо Веджетті*
433 Симпосій. *Сімонетта Нанніні*
442 Платонівська Академія. *Енріко Берті*
447 Арістотель. *Енріко Берті*
470 Лікей, історія місця знання.
Клаудія Мачерола і Федеріко Мінцони

Елліністична філософія

- 481 Місця, школи й характеристики. *Джеймс Воррен*
488 Епікуреїзм. *Джеймс Воррен*
494 Стоїцизм. *Паоло Тоньї*
504 Античний скептицизм. *Лоренцо Корті*

Міф та релігія

- 514 Вступ. *Мауріціо Беттіні*

Боги і богині греків

- 518 «Мова» політеїзму. *Габрієлла Піронті*
525 Поезія і релігія: грецький пантеон — винаходження
і традиції. *Габрієлла Піронті*
529 Народження богів і світового порядку. *Габрієлла Піронті*
535 Сім'я богів, боги в дії. *Габрієлла Піронті*
540 Імена богів: теоніми, епітети, епikleзис.
Габрієлла Піронті
545 Тіла богів: антропоморфізм, епіфанія і метаморфози.
Габрієлла Піронті
550 Боги і створення людини. *Габрієлла Піронті*

Культ

- 555 Божественна присутність у світі:
культ у Греції. *Марчелло Карастро*
565 Практика ритуальних жестів і слів.
Марчелло Карастро

Доля

- 576 Доля. *Мауріціо Беттіні*

Грецькі герої

- 579** Походження та атрибути героїв.
Марієлла Нанні
- 589** Культ героїв. *Марієлла Нанні*
- 596** Героїчна міфологія та цикли легенд. *Марієлла Нанні*

Народження, життя, смерть

- 616** Народження у Греції. Між міфом і ритуалом. *Дораліче Фабіано*
- 621** Перехідний вік: ритуали переходу до дорослого життя. *Дораліче Фабіано*
- 630** Перехід до світу тіней: погребальні костюми та уявлення про смерть. *Дораліче Фабіано*
- 637** Таємні культури. *Дораліче Фабіано*
- 643** Виникнення магії у Стародавній Греції. *Марчелло Карастро*

Образотворче мистецтво

- 652** Передмова. *Джузеппе Пуччі*

Егейські культури

- 659** Крит: палацова культура.
Лоредані Манчіні
- 666** Тера — місто під вулканом.
Лоредані Манчіні
- 672** Мікени та інші міста ахейців.
Лоредані Манчіні

Грецька цивілізація

- 678** Витоки *поліса*: оповідь і самовираження геометричного мистецтва. *Клаудія Гверріні*
- 684** Сакральний простір і народження грецького храму. *Клаудія Гверріні*
- 691** Вторинення чудовиськ: орієнталізуючий стиль мистецтва. *Клаудія Гверріні*
- 697** Великі загальногрецькі святилища. *Клаудія Гверріні*
- 707** «Потік» зображень: аттичні вази чорнофігурного та червонофігурного стилів. *Клаудія Гверріні*
- 716** «Суворе» мистецтво. *Клаудія Гверріні*

- 723** Мирон з Елевтер, майстер ритмосу. *Клаудія Гверріні*
- 728** Воїни, що прийшли з моря: бронза з Ріаче. *Клаудія Гверріні*
- 733** Мрія Перікла: Афіни та Фідій. *Клаудія Гверріні*
- 741** Поліклет та оцінювання краси. *Джузеппе Пуччі*
- 746** Праксітель і «красивий стиль». *Клаудія Гверріні*
- 753** Скопас та інші скульптори галікарнаського Мавзолею. *Клаудія Гверріні*
- 761** Лісіпп, перший великий митець сучасності. *Клаудія Гверріні*
- 775** Розписані гробниці македонських правителів у Вергіні. *Клаудія Гверріні*
- 781** За межами мистецтва поліса: скульптурні школи елліністичного періоду. *Клаудія Гверріні*
- 790** Венера Мілоська та її аватари. *Клаудія Гверріні*
- 794** «Мармурова Одиссея»: грот Тіберія у Сперлонзі. *Клаудія Гверріні*
- 802** Міста греків на Заході. *Клаудія Гверріні*
- 810** Посідонія та Гробниця пірнальника. *Лоредані Манчіні*
- 815** Любов і смерть: Афродіта та Персефона на пінаках з Локрі. *Лоредані Манчіні*
- 820** Світ кольорів: мова кераміки італіотів. *Клаудія Гверріні*

Література

- 828** Вступ. *Мауріціо Беттіні*

Архаїчна епоха

- 843** Усна література. *Сімонє Бета*
- 845** Епічна поезія. *Сімонє Бета*
- 850** Лірична поезія. *Сімонє Бета*
- 861** Філософія. *Сімонє Бета*

Класичний період

- 863** Театр. *Сімонє Бета*
- 878** Історіографія. *Стефано Ферруччі*
- 888** Ораторське мистецтво. *Стефано Ферруччі*
- 897** Філософія та інші форми знання. *Томмазо Браччіні*

Імперський елліністичний період

- 901** Поезія між традицією та відновленням. *Томмазо Браччіні*
- 908** Епіграма, мім, театр. *Томмазо Браччіні*

- 912 Історіографія. *Томмазо Браччіні*
- 918 Елліністична філософія. *Томмазо Браччіні*
- 922 Друга софістика та оповідь. *Томмазо Браччіні*
- 929 Технічні та пограничні жанри. *Томмазо Браччіні*
- 934 Єврейська література та походження християнської літератури. *Томмазо Браччіні*

Наука і техніка

- 942 Вступ. *П'єтро Корсі*

Астрономія

- 945 Філософи-досократики. *Джорджо Страно*
- 952 Сферичний космос. *Джорджо Страно*
- 964 Елліністична астрономія. *Джорджо Страно*

Греки та математика

- 975 Математика та математики. *Лука Сімеоні*
- 978 Фалес та питання про початки. *Лука Сімеоні*
- 981 Піфагор та аритмо-геометрія. *Лука Сімеоні*
- 986 Геометрія проблем. *Лука Сімеоні*
- 991 Платон та Академія. *Лука Сімеоні*
- 996 Евклід та александрійська спільнота. *Лука Сімеоні*

Природа, магія та алхімія

- 1002 Живий світ: рослини, тварини і людина. *Антоніо Клерікуціо*
- 1011 Метеорологічні теорії. *Антоніо Клерікуціо*
- 1015 Магія та передбачення в Греції. *Антоніо Клерікуціо*
- 1020 Металургія і наука про метали в Греції. *Антоніо Клерікуціо*

Технічні науки

- 1025 Дарунки богів: божественне походження техніки.
Джованні Ді Паскуале
- 1031 Технічна система греків. *Джованні Ді Паскуале*
- 1037 Географи та періплографи. *Джованні Ді Паскуале*
- 1045 Архімед: технологія, механіка, нововведення. *Джованні Ді Паскуале*
- 1053 Доба еллінізму: наука відходить від філософії.
Джованні Ді Паскуале
- 1060 Механіка: технічні витоки та теоретичний розвиток.
Александрійські енциклопедії з механіки. *Джованні Ді Паскуале*

Медицина

- 1066** Від медицини жрецької до Гіппократової. *Валентина Газзаніга*
- 1069** Гіппократ і Гіппократові праці. *Валентина Газзаніга*
- 1072** Філософія Гіппократової медицини. *Валентина Газзаніга*
- 1074** Гіппократові концепції та методи. *Валентина Газзаніга*
- 1077** Гіппократове лікування. *Валентина Газзаніга*
- 1080** Медичне мистецтво і Гіппократова етика. *Валентина Газзаніга*
- 1082** «Жіноча медицина». *Валентина Газзаніга*
- 1085** Релігійні, політичні та соціальні уявлення елліністичної медицини. *Валентина Газзаніга*
- 1089** Емпірики. *Валентина Газзаніга*

Музика

- 1094** Вступ. *Лука Марконі та Елеонора Рокконі*

Практики і контексти

- 1097** Греція між Сходом і Заходом: східні звичаї в давньогрецькій музиці. *Марієлла Де Сімонє*
- 1102** Грецька культура *мусіке*: нагоди та контексти музичної практики. *Массімо Раффа*
- 1106** Музичні контексти: симпосій. *Карло Перніготті*
- 1109** Соціально-антропологічна функція *хорей*: воєнні танці/мирні танці. *Франческо Пелозі*
- 1112** Музика та музиканти в грецькому світі: ризики та переваги професії музиканта. *Массімо Раффа*
- 1115** Жінки та музика. *Марієлла Де Сімонє*
- 1120** Грецька музика та регіональні традиції. *Донателла Ростані*
- 1124** Візуальне зображення грецької музики. *Данієла Касталдо*
- 1128** Документи музичної нотації: музичні папіруси. *Карло Перніготті*

Від міфів до теорії

- 1132** Грецька музика між міфом і культом: музичні інструменти та атрибути богів. *Данієла Касталдо*
- 1136** Навчання громадянина: *мусіке* та *пайдея*. *Массімо Раффа*

- 1139** Музична терапія та «психомузикологія» у давніх джерелах. *Франческо Пелозі*
- 1142** Музика в піфагорійській думці. *Карло Серра*
- 1149** Між етикою та естетикою: музика в думці Платона й Арістотеля. *Елеонора Рокконі*
- 1152** Традиція перипатетиків: Арістоксен із Тарента та зародження науки про гармонію і ритміку. *Елеонора Рокконі*
- 1156** Музика і математика: наука про гармонію Клавдія Птолемея. *Массімо Раффа*

Вступ до античності

Умберто Еко

Неможливо уявити західну цивілізацію, зокрема європейську, не окресливши для себе «грецьке диво» у всій його довершеності: скульптура, архітектура, філософія та наука. Європейська культура просякнута іудейсько-християнським мисленням настільки, наскільки цей вплив проходить крізь фільтр еллінізму (та римських старожитностей), адже сама Біблія протягом століть перебувала в обігу лише в латинській версії.

Проте що ми маємо на увазі, говорячи про грецьку модель? Зазвичай ми посилаємося на значно пізнішу розробку, якщо бажаєте, часів Відродження або неокласицизму. Коли ми милуємося (і часто школа чи послужливе видавництво нас у цьому плані надихають) білим еллінізмом, з білими статуями та білими храмами, забуваємо або ігноруємо той факт, що статуї й храми були кольоровими. Часто ми бачимо еллінізм переважно таким, яким його уявляли прихильники божественної пропорції епохи Відродження або рафіновані естети часів Канови, аніж так, як сучасники Парменіда, чи Сократа, чи Птолемея.

Коли ми розмірковуємо про Афіни філософських діалогів на агорі, урочистих та освітлених, ми часто забуваємо про Афіни торговців, моряків Пірея, про рабів, про той світ кипучої діяльності, який представив Аристофан.

Думаючи про Грецію, ми запам'ятовуємо преференції своєї аполлонівської моделі, забуваючи про іншу, діонісійську; вивчаючи в школах Афіни Академії та Ліцею, залишаємо в тіні, в якій вона власне народилася, Грецію містерій, що є ближчою до Аїду, ніж до Олімпу.

Це справедливо й для Риму. Отже, чи бажаємо ми таким чином наголосити на темних аспектах греко-римської цивілізації, розуміючи, що вони не існували, але були представлені поетами та митцями?

У наших музеях ми бачимо статуї Афродити чи Аполлона, які в чистоті мармуру демонструють ідеалізовану красу. У V ст. до н. е. Полієкт створив статую, згодом названу *Канон*, у якій гармонійно поєдналися всі правила ідеальних пропорцій; пізніше Вітрувій визначив справжні пропорції частин тіла в цілісній фігурі. Природно, що у світлі цієї ідеї краси можуть бути розцінені як потворні всі істоти, що не втілюють ті пропорції. Але якщо античність ідеалізувала красу, неокласицизм ідеалізує античність, забуваючи, що вона (часто під впливом східних традицій) передала західній традиції також зображення незграбних, гротескних, несумірних істот всупереч будь-яким канонам.

Грецький ідеал досконалості представлений калокагатією (*kalokagathia*), терміном, що утворюється від поєднання частки *калос* (*kalos*, яка загалом перекладається

як «красиве») та *агатос* (*agathos*, що зазвичай перекладається як «добрий», але відповідає серії позитивних значень). Помічено, що бути *калос* та *агатос* означає в цілому те саме, що в англосаксонському світі пізніше утворить аристократичне поняття джентльмена, особистості поважної зовнішності, наділеної хоробрістю, стилем, здатністю проявити спортивні, військові та моральні чесноти. У світлі цього ідеалу еллінізм напрацював значний обсяг літератури щодо зв'язку потворності фізичної й потворності моральної.

Звісно, якщо для Платона справжньою реальністю був світ ідей, тінню та імітацією яких є світ матеріальний, потворність має бути ідентифікована з небуттям, зважаючи на те, що у Парменіда йдеться про можливість існування ідей речей поганих і мерзенних, таких як безчестя чи бруд. Отже, потворність існуватиме лише в матеріальному світі як вимір недосконалості фізичного всесвіту порівняно з ідеальним світом. Пізніше Плотін, який радикальніше визначав матерію як погану та помилкову, оперував ідентифікацією, очищеною від бруду матеріального світу.

І все ж у повсякденній реальності грецька людина знала, що велика моральна краса могла супроводжуватися значною фізичною потворністю. Огідно, як Силен, виглядав Сократ, який, однак, мав велику душу, і вкрай потворним був раб Езоп, будучи майстром мудрості.

Платон у «*Республіці*», розглядаючи потворність як брак гармонії, що протистояв доброті душі, рекомендував наївним дівчаткам уникати зображень потворних речей, пропускаючи, проте, що навіть у їхній глибині наявний певний ступінь краси, притаманний усім речам в обсязі, в якому проявляються відповідні ідеї; тому можна назвати красивими дівчинку, кобилу, горщик, причому кожен наступний з-поміж зазначених буде, однак, потворнішим за попередній.

Арістотель у «*Поетиці*» узаконив принцип, який залишатиметься загальною ознакою протягом століть і полягатиме в тому, що потворні речі можуть бути відтворені красиво — адже від самого початку викликає захоплення спосіб, яким Гомер яскраво передав фізичну й моральну неприємність Терсіта.

Нарешті, ми бачимо пізніше, у середовищі стоїків Марк Аврелій визнав, що навіть потворність, навіть недосконалості, як тріщини у скоринці хліба, додають до загальної приємності всього.

Грецький світ зазнав багато різновидів потворності та злодійства. Навіть якщо процесії Вакхові поєднували п'яних та комічно огідних силенів, власне у «*Симпосії*» прославлявся як славна чеснота опір Сократа найщедрішим uzливанням.

У грецькій культурі є підземні зони, де відбуваються *містерії* (як в Елевсині), і герої (як Одиссей та Еней) заглиблюються у печальні тумани потойбіччя, про жахи яких переповідав уже Гесіод. Класична міфологія є каталогом невимовної жорстокості: Сатурн пожирав власних дітей, Медея вбивала, щоб помститися невірному чоловікові, Тантал приготував та подав як їжу свого сина Пелопа, щоб перевірити прозорливість богів, Агамемнон не посоромився принести в жертву дочку Іфігенію, аби викликали схильність до себе богів, Атрей подав м'ясо дітей на стіл братові Тіесту, Егіст убив Агамемнона, щоб відібрати в нього дружину Клітемнестру, яка буде вбита своїм сином Орестом, Едип, хоча й несвідомо, здійснює батьковбивство

та інцест... Це світ, у якому домінувало зло і в якому навіть красиві істоти діяли по-звірячому жорстоко.

У цьому всесвіті блукали жахливі істоти, адже гібриди, які порушують закони природних форм, є гидкими: взяти хоча б Сирен у Гомера (які не були такими, як їх зображували за пізнішими традиціями, чарівні жінки — від хвоста риби, з середини тіла — потворні хижі птахи), Сціллу та Харибду, Поліфема, Химеру; Цербера та гарпій у Вергілія; а ще Горгони (з найжаченими зміями на голові та з кликами кабана), сфінкси з чоловічими головами та тілами левів, фурії, кентаври, знамениті своєю подвійністю, Мінотавр із головою бика та тілом людини; Медуза. Якщо нащадки уявляли собі еру *калокагатії*, їх надихали також ці прояви потворного, від Данте до наших днів.

Незаймана римська дівчина, вийшовши з храму Вести, на розі вулиці бачила статую Пріапа, молодшого божества, наділеного величезними геніталіями. Син Афродити, він був покровителем родючості та її зображень, зазвичай з деревини смоківниці, котрі розміщувалися у полях та городах як городні пугала, щоб захистити врожаї; вважалося також що вони можуть утримувати на відстані злодіїв, погрожуючи їм згвалтуванням. Він був, звісно, непристойним, уважався смішним, і з цієї причини його надмірна частина тіла, яка не вважалася красивою, була також визначена як аморф (*amorphos*), гидка (*aischron*), оскільки відхилялася від природної форми. На одному барельєфі з Аквілеї епохи Траяна зображений момент, коли Афродита, відчувши відразу до зовнішності того погано народженого сина, відштовхує його. Нарешті, він не був щасливим богом: його позиціонували як «моноліт», оскільки він був вирізаний з єдиного шматка деревини, ставили у полі без можливості рухатися, без здатності до метаморфоз, властивій багатьом міфологічним персонажам, розчавленого самотністю та непридатністю, незважаючи на його гіпертрофовані властивості, спокусити німфу. Жалість простежується у тоні, яким його зображує Горацій: «Був перешкодою всім, пнем від смоковниці зайвим... / Тесля, проходячи поруч, схотів з нього лавку зробити / Та передумав. Пріапа зробив. Тож тепер відганяю / Злісних птахів та злодіїв. Зухвало стирчить сук червоний / (Злодіям ходу нема), тож і немає злодіїв, а прутом, / Тим, що на маківці є, відганяю птахів, щоб не в змозі / Були вони заподіяти шкоди городу» (Перекл. В. Амеліна).

І все ж Пріап був веселим і симпатичним божеством; як друг подорожуючих він був представлений різними поетами, від Теокріта до численних авторів *«Палатинської антології»*. Пріап символізував ті тісні зв'язки, які від самого початку завжди налагоджуються поміж потворністю, непристойністю та комічністю.

Водночас класичний світ був вельми чутливим до незвичайних явищ і подій, що розглядали як ознаки неминучого нещастя: такі дивні факти, як дощ з крові, тривожні випадки, вогонь на небі, аномальні пологи, діти подвійної статі, описані у *«Книзі знаків»* Юлія Обсеквента (який у IV ст. зазначив всі дивовижні факти, що трапилися у Римі у попередні століття).

Можливо, на підставі досвіду в цих аномаліях Платону вдалося уявити постать первинного андрогіна й, вірогідно, почасти на тому самому підґрунті були замислені багато з тих монстрів, котрі, як говорили, населяють землі Африки та Азії та про яких надходять поодинокі та неточні відомості. Про дива Індії у IV ст. до н. е. пише Ктесій Кнідський; його праця втрачена, але її надзвичайні істоти потрапляють до

«Природничої історії» Плінія, що надихнула на створення безлічі наступних компендіумів. У II ст. Лукіан із Самосати в «Правдивій історії», щоб спародіювати традиційне легковір'я, виводить на сцену гіпогрифів, птахів із крилами з листя салату, мінотаврів та сумнівних стрільців, великих як дванадцять слонів.

Чи насправді Греція та Рим знали тільки тих богів, що населяють наші музеї? І як щодо загальної думки про те, що жінці, зачиненій у домі, дозволяється обговорювати філософію з чоловіками, якщо вона погоджується стати гетерою або куртизанкою? Грецьке та латинське женоненависництво часто набуває справді образливих розмірів; Катулл та Марціал надають нам огидні жіночі портрети, запекло женоненависницькою є «Сатира VI» Ювенала. А Горацій? В «Еподі XII» читаємо:

«Що шукаєш ти, жінко, яка гідна чорношкірих слонів? / Чому надсилаєш подарунки, чому шлеш листи кохання до мене, / адже я не темпераментний юнак та й ніздрі в мене не заткнуті? / Тому, тільки за запахом, краще за мисливського собаку, / що знаходить, де переховується дикий кабан, я відчуваю, що в носі моему завелися поліпи, / або під волохатими пахвами засів смердючий дзьоб. / О, який піт і який жахливий сморід піднімається з кожної її частини тіла! / Коли неприборканим пенісом / вона поспішає задовольнити дику хіть; / не тримаються вже на щоках розмоклі рум'яна / та пудра, приготована на крокодилячому гної; / та, даючи волю хіті, ламаєш основу ліжка, / разом з усім балдахіном...» (Перекл. О. Сминтини).

Але ми ще жорстокіші. Класичні Афіни пропонують нам модель *поліса*, добре впровадану та керовану демократичними законами. Дамо слово тим, хто заспівав їм найвищі дифірамби, перечитуючи промову Перікла (яку Фулідід наводить в «Історії Пелопоннеської війни», II, 37—40). Ця промова була та залишається протягом століть епіфанією демократії, у першому наближенні вона є чудовим описом того, як нація може жити, гарантуючи щастя своїм співгромадянам, обмін ідеями, вільне ухвалення законів, повагу до мистецтв та освіти, прагнення до рівності.

«У нас державний устрій не схожий на спосіб життя наших сусідів: ми скоріше самі даємо зразок іншим, ніж наслідуємо їх. Отже, і називається він демократія через те, що основа його не меншість, а більшість громадян. Вона згідно з нашими законами дає всім громадянам рівні права, що ж до суспільної поваги, то в нас кожен користується нею, але не тому, що якась частина громадян його підтримує, а тому, що сам він має певну добродесність... А коли хто зробив щось добре для міста, то навіть бідність не позбавляє його поваги. Ми живемо вільні в нашій державі: ми не плекаємо в нашому щоденному житті підозри один на одного, ми не виявляємо гніву до ближнього, коли він учиняє щось для своєї насолоди, не показуємо йому нашого незадоволення, хоч і не шкідливого, але здатного засмутити. Не обмежені примусом у приватному житті, ми не порушуємо законів у житті громадському найбільше через повагу до них. Ми завжди слухаємося тих, хто стоїть при владі. Ми шануємо, зокрема, ті закони, які встановлено на користь скривджених, і хоч ці закони не записані, вони завдають загально визнаної ганьби тим, хто їх зневажає.

На нашу думку, ми влаштуємо добрий відпочинок від праці нашому розуму змаганнями та офірами, котрі відбуваються що два роки, а також і привабливою обстановкою в кожного вдома, яка щодня відганяє смуток. Наше місто таке велике, що до нас надходить звідусіль усе, що тільки існує, і тому воно здається нам, коли ми

ним користуємося, таким звичайним, неначе б воно було тутешнє, а не від чужих людей [...].

Отже, ми любимо красу з простотою та мудрість без кволості. І багатство буває потрібно нам при нагоді більше для діла, а не для того, щоб хвалитися ним. І не сором у нас визнавати себе бідним, а ганебним вважається не уникати бідності працею. Годиться в нас тим самим людям і про свої хатні справи і про державні справи дбати, а всім іншим, що віддані своїм власним справам, розумітися, так чи інакше, і на державних справах. Лише ми самі вважаємо того, хто не бере участі в них, не ледачим, а некорисним».

Але що має на меті це прославлення максимально ідеалізованої демократії? Узаконити гегемонію Афін над її сусідами — греками та іншими народами. Перікл нас переконує, по суті, що афіняни мають право застосовувати свою силу до інших, позаяк втілюють найкращу з усіх форму державного правління. У захопливих кольорах він описує спосіб життя міста, щоб узаконити знуцання, тим самим створюючи те, що ми можемо назвати «риторикою зловживання». І знову Фукідід пропонує нам трагічний приклад такого знуцання, коли навіть не потрібно шукати виправдання та *casus belli*¹, але яким безпосередньо підтверджується необхідність та неминучість протистояння. Під час конфлікту зі Спартою афіняни вирішили здійснити експедицію проти острова Мілос, спартанської колонії, яка залишалася нейтральною. Місто було маленьким, не оголошувало війну Афінам та було пов'язане зі своїми противниками. Отже, необхідно було, таким чином, виправдати цей напад, і насамперед продемонструвати, що мілосці не сприймають принципів розумності й політичного реалізму. Тому афіняни делегують своїх представників та заявляють, що зруйнують місто, якщо мілосці не підкоряться. Мілосці відмовляються з гордості та почуття справедливості. 416 року до н. е., після тривалої осади, острів був завойований. Як пише Фукідід: «Афіняни вбили всіх дорослих чоловіків, які потрапили до їхніх рук, та поневолили дітей та жінок». Крім того, Фукідід наводить діалог між афінянами та мілосцями, що передував фінальній атаці («Історія Пелопоннеської війни», V, 84, 16).

Ще раз пригадаймо основні положення. Афіняни запевняють, що не вестимуть довгих та малопереконливих розмов, уважаючи, що буде справедливо, коли вони здійснюватимуть гегемонію, адже вони розгромили персів, або говорячи, що тепер скористаються правом репресалій, оскільки мілосці завдали афінянам шкоду. Вони відкидають принцип *casus belli* та запрошують мілосців домовлятися, зважаючи на справжні наміри кожної сторони, оскільки принципи правосуддя беруться до уваги, тільки коли сторони вкладають у справу рівну силу, інакше — «сильні цього світу роблять скільки можливо, а слабкі до них пристосовуються».

Зверніть увагу, що насправді, стверджуючи це, афіняни заперечують, ніби роблять так саме тому, що їх перемоги над спартанцями гарантували їхнє право домінувати над Грецією, і тому, що мілосці є колоністами їхніх супротивників. Проте надзвичайно чітко, — я б сказав, чесно кажучи, але, можливо, чесним є Фукідід, котрий

¹ Привід для війни. — Тут і далі прим. перекладача.

наводить діалог — вони пояснюють, що вони роблять те, що роблять, бо влада легітимізована тільки силою...

Мілосці, відчуваючи, що їм не вдається апелювати до критеріїв правосуддя, відповідають, дотримуючи тієї самої логіки супротивника, та покладаються на критерії корисності, намагаючись переконати нападників, що, якби Афіни зазнали поразки у війні зі спартанцями, вони б ризикували натрапити на помсту з боку міст, на які несправедливо напали, як на Мілос. Афіняни відповідають: «Залиште нам цей ризик; більше того, ми покажемо, що ми тут, аби підтримати наше панування, і що зараз ми висуваємо наші пропозиції стосовно порятунку вашого міста, оскільки бажаємо володарювати без ускладнень і в наших інтересах залишити вас цілими та неушкодженими».

Мілосці говорять: «Але як може бути корисним для нас бути рабами так, як для вас корисним є панування?» І афіняни: «Позаяк ви, замість того щоб страждати від крайніх наслідків, станете підданими, а ми будемо на цьому заробляти, не знищуючи вас...» Мілосці запитують: «А якщо ми залишимося осторонь, не стаючи союзниками жодної з двох сторін?» Афіняни відповідають: «Ні, оскільки ваша ворожість не шкодить нам так, як ваша дружба. Ваша дружба буде доказом нашої слабкості, тоді як ваша ненависть підтвердить нашу силу». Інакше кажучи: нам вигідніше підкорити вас, ніж залишити жити, тоді нас боятимуться всі.

Мілосці запевняють, що не думають про можливість спротиву їхній могутності, але, незважаючи ні на що, мають упевненість, що не піддадуться, оскільки, посвячені богам, протистоятимуть несправедливості. Відповідь афінян: «Боги? Нашими проханнями або нашими діями ми не вчиняємо нічого, що суперечило б довірі людей богам... Ми переконані, що і людина, і боги скрізь, де мають владу, використовуватимуть її через непереборний поклик природи. І не ми ввели цей закон, як і не ми почали першими його використовувати, коли він уже існував. Він уже існував, коли ми його наслідували, й існуватиме вічно. І ви, також як й інші, діятимете так само, як ми, якщо будете мати таку могутність, як наша».

Цілком справедливо підозрювати, що Фулідід, аби з чесністю інтелігента репрезентувати конфлікт між справедливістю і силою, насамкінець погоджується, що політичний реалізм на боці афінян. У будь-якому разі він поставив цю сцену в межах справжньої риторики зловживання, яка не шукає виправдань зовні себе, а Історія є ні чим іншим, як тривалим, відданим та ретельним відтворенням цієї моделі, навіть якщо не всі, хто зловживатиме, будуть такими чіткими, безперечно, щирими, як добрі афіняни. Чи визначили ми тим самим «негативні» риси класичної моделі, які у подальшому будуть приховані? Жодною мірою. Ці риси ми знаємо та полюблюємо; з найпохмуріших постатей грецької трагедії сучасна теорія підсвідомого запозичує свої метафори, а література та живопис рясніють темними вчинками Медей та тривовжними фігурами Сирен, перемовини мілосців надихнули всі західні теорії реальної політики (*Realpolitik*)... Отже, класичний світ умів жити інтенсивно й без облуди діалектики Добра і Зла, форми та безформності, кордонів і нескінченності.

З грецького дива ми здебільшого пам'ятаємо здатність запропонувати ідеальні Добро та Красу, механізм послідовної аргументації, досконалість геометричних фігур,

тріумф симетрії; з римської спадщини — точність права, логічну структуру *consecutio temporum* (узгодження часів), точність державних кордонів... Проте греки та римляни вміли також протистояти темному і неорганізованому аспекту мислення, емоцій, життя.

Щит Ахілла, з книги «Юпітер Олімпійський, або Мистецтво античної скульптури»

Антуана Хрізостома Катрмера де Квінсі, 1814

Повернемося до коріння класичної мудрості, до «Іліади». Фетіда звертається до Гефеста, щоб він у своїх кузнях виготовив нову зброю для її сина Ахілла. Гефест береться за роботу, й частина XVIII пісні поеми присвячена описові щита, якого він готує. Цей щит є досконалою «формою», в якій увесь всесвіт уміщений і визначений у межах кола й у його концентричних зонах таким чином, що в межах цієї форми Гефест репрезентував Землю, Море, Небо, Сонце, Місяць, Зірки, Плеяди, Оріон та Велику Ведмедицю, два густонаселених міста з їх святами та цивільними обрядами, війною, сільськогосподарськими роботами та скотарством, урожаєм, полюванням, сільськими танцями... Великий потік Океану оточує, обмежує, завершує кожну сцену та відмежовує щит від решти Всесвіту.

Щит не залишає припущення, що дещо існує за його межами; він є довершеним світом, саме тою епіфанією Форми, світу, в якому мистецтву вдається створити гар-

монійні репрезентації, через котрі встановлюються порядок, ієрархія, зв'язок між фігурою та фоном серед репрезентованих речей.

Гомер зміг сконструювати (уявити) довершену форму, оскільки мав чітку ідею про те, чим була свого часу сільськогосподарська та войовнича цивілізація. Проте є інший спосіб художньої репрезентації, який проявляється коли стосовно того, що бажаємо репрезентувати, невідомі межі, коли не знаємо, скільки тих речей, про які говоримо, й не передбачаємо їх кількість, якщо не нескінченне, то астрономічно велике; або коли не можемо дати визначення сутності чогось, і щоб говорити про це, зробити його зрозумілим та певною мірою придатним до сприйняття, зникло перераховуються його властивості — і ці випадкові властивості чогось, від греків наших днів, залишаються нескінченними.

У якийсь момент Гомер бажає передати відчуття неосяжності грецької армії (у пісні II «*Іліади*», а також щоб утілити враження від тієї кількості чоловіків, яку тоді нажахані троянці побачили на березі моря). Спочатку він намагається порівняти: «Ця множина чоловіків, чия зброя віддзеркалювала промені сонця, була як вогонь, що поширюється лісом, як зграя гусей або журавлів, що з гуркотом перетинає небо», — але жодна метафора його не рятує, й він звертається за допомогою до Муз: «Скажіть мені, Музи, які живуть на Олімпі, ви, які все знаєте... хто був керівниками та ватажками данайців; натопв не будемо перелічувати поіменно, навіть якщо мали б десять ротів та знали б десять мов», і тому має намір згадувати імена тільки капітанів та назви військових кораблів.

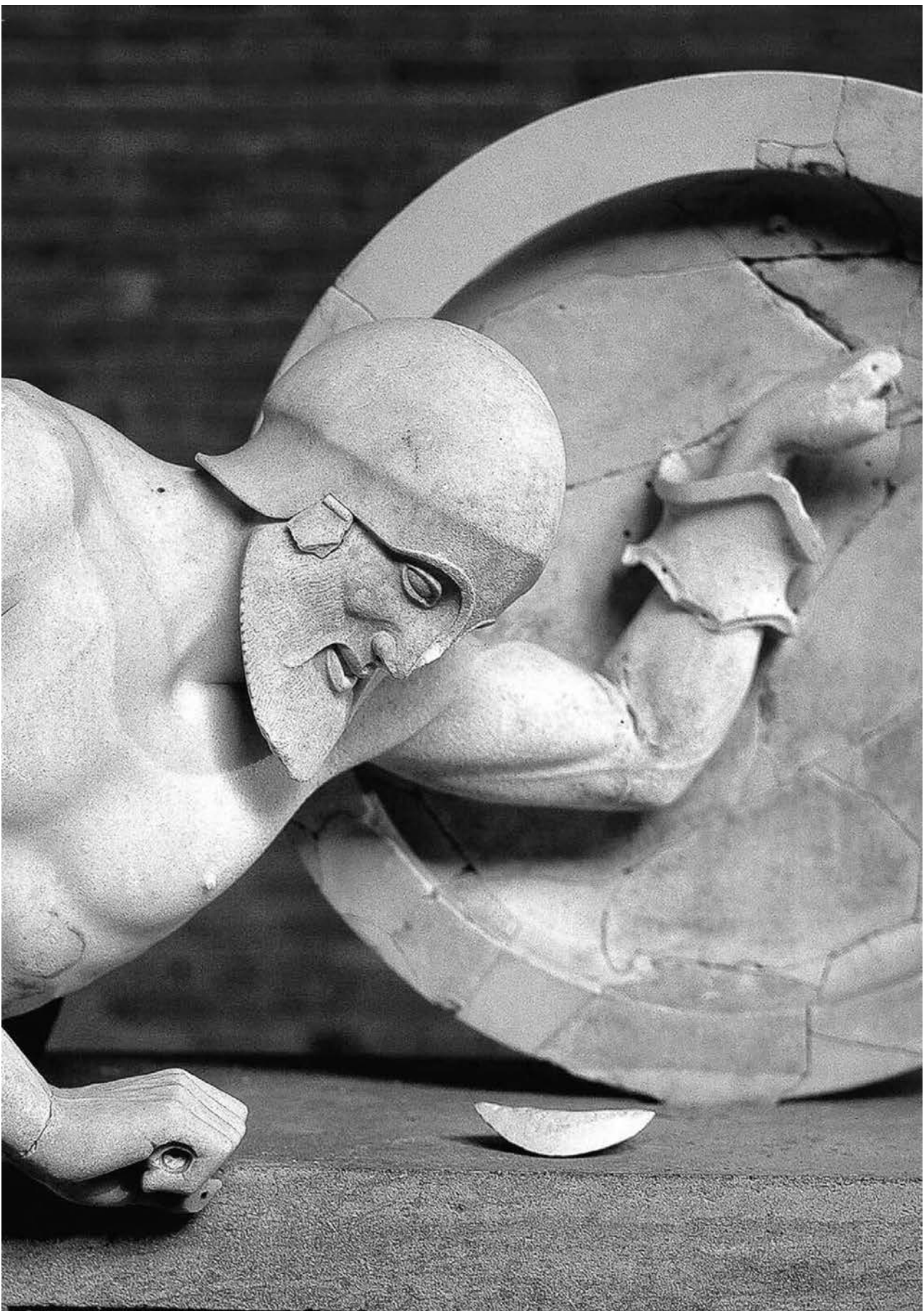
Це здається коротким шляхом, але цей короткий шлях займає 350 рядків поеми. Вочевидь, перелік є вичерпним (не повинно бути жодних інших капітанів та військових кораблів), але оскільки не можна сказати, скільки чоловіків перебувало в розпорядженні кожного керівника, загальна кількість, на яку він посилається, залишається поміж тим невизначеним.

Гомер грає на межі, оскільки сама грецька математика мала жах нескінченності, й піфагорійці, перед обличчям нескінченності і того, що не може бути зведене до межі, відчували своєрідний побожний трепет і шукали в числах правила, здатні лімітувати реальність, забезпечити порядок та зрозумілість. Однак у глибині всіх темних сторін класичної цивілізації, які ми спробували назвати і які протистоять неокласичній ідеалізації, репрезентовано стільки ж способів боротьби (часто без успіху) з нескінченністю, з ірраціональним, зі світом неконтрольованих імпульсів та страстей. І саме тому ще сьогодні ми живемо у тіні класичної моделі, з усіма її суперечностями.

Отже, коли йдеться про Аполлона або Діоніса, ми звертаємося до античної міфології для того, щоб знайти для себе моделі поведінки, до такої міри, що навіть християнські поети (й серед них Данте) не соромляться викликати Аполлона або Муз чи виводити на сцену Цербера. Ми живемо, продовжуючи використовувати геометричні форми роздумів і доказів, вироблені грецьким мисленням, що дійшли до наших днів після того, як були запліднені арабським та західним середньовічним мисленням. І навіть невіруючі дотепер вдаються до етики, запропонованої Платоном, Арістотелем і стоїками, тоді як віруючі вбачають там комплекс суперечностей із принципами християнської етики — незважаючи на те, що грецькою мовою писали та почасти ду-

мали перші Отці Церкви. Від Греції ми перейняли політичну модель демократії, від Риму — принципи права, від обох цивілізацій — техніку риторики, яку, навіть якщо цього не визнаємо, використовуємо й сьогодні у парламентах, суді, рекламі. Ми досі культивуємо героїчне бачення спорту, що в оригіналі виходить до Олімпіад, ми плекаємо форму освіти, яка тягнеться своїм корінням до грецької *paideia* (пайдеї).

Можна було б зазначити багато, але на цих вступних сторінках ми хотіли продемонструвати складність і розмаїття класичної моделі, яка й далі впливає на нас навіть у ті способи, що були вилучені з її пом'якшеної версії. Про все те, що я не зміг сказати у передмові, йтиметься у наступних нарисах.

ІСТОРІЯ

Вступ

Марко Бетталлі

На стародавніх картах, неточних та дискусійних інструментах, які ми використовуємо для орієнтування під час подорожей у минуле, грецька історія обіймає величезну територію: фактично майже дві тисячі років минає від початку палацової фази мінойської цивілізації (близько 2000 р. до н. е.) до за-

Хронологічні рамки

вершення Ахейської війни, останньої спроби відкритого повстання проти римлян (146 р. до н. е.); і залишимо осторонь у цьому підрахунку не зовсім необґрунтовані спроби продовжувати грецьку історію *ad libitum* (вільно, на власний розсуд). Насправді, приймаючи один із критеріїв, що базується на поширеному в англосаксонському світі понятті *Hellenism* (яке може бути перекладене як еллінізм), звісно не позбавленому культурних впливів, можна було б перестрибнути не тільки 30 р. до н. е. (канонічну дату завершення елліністичної доби разом із кінцем Лагідської династії Птолемеїв у Єгипті), а й усю історію Римської імперії, аби досягти падіння Візантійської імперії 1454 року, якщо не сучасної Греції. Усе це, втім, видається менш неймовірним, якщо подумати як слід, виходячи за межі банального вислову про «компактність і високу самосвідомість, яка зазнала випробувань протягом століть еллінізму, і ще більше, якщо подумати про Візантію, новий Рим» (Поль Вен).

Такі масштаби, яких набуває грецька історія, значно «довша», ніж історія римська, не були її невід'ємними рисами завжди: історичні карти, як і географічні, насправді постійно оновлюються, інколи з об'єктивних причин (відкриття, нові придбання), але частіше з культурних мотивів, не завжди пояснюваних.

Колись територіальні межі нашої дисципліни були значно скромнішими: після незграбного вступу щодо «героїчної» та архаїчної епох вона обмежувалася оповіданням про події, що відбулися між реформами Клісфена в Афінах (508 р. до н. е.) та «втратою грецької свободи» біля Херонеї (338 р. до н. е.), з додаванням вагомого розділу про Александра Великого (356—323 рр. до н. е.) та декількох коротких нарисів про наступний період, переважно щоб мати можливість передати спадок, з деякими зусиллями, римлянам і, відтак, римській історії: інша територія, відома краще та надійніше, у важливості та шляхетності якої ніхто не може сумніватися.

Така грецька історія у скороченому форматі, обмежена фактично класичною добою, є результатом *forma mentis* (форми мислення), значно потужнішої, ніж можна уявити, що, однак, співвідноситься з культурним підходом, який вже практикувався

Вік тільки класичний

за часів Римської імперії, коли його використовували підпорядковані їй греки для того, щоб прославляти діяння своїх співвітчизників часів «золотого віку», завершення якого було закріплено поблизу Херонеї. Ще сьогодні, наприклад, на шкільному рівні (та, у деяких ганебних випадках, на рівні університетської освіти), коли скорочується навіть той скупий час, що відведений на вивчення історії, мікенська доба і, ще частіше, доба еллінізму вочевидь стають жертвами цього скорочення, якщо не забуваються зовсім; але екскурсію на Акрополь та на розташований поблизу Пнікс, щоб послухати промо-

ву Перікла про афінську демократію, однак, не дасть пропустити своїм студентам навіть найнеуважніший викладач. Не перелічуючи все те, що видається вже незнищеним, зокрема для сформованих академічних традицій, зазначимо звичай розглядати грецьку та римську історії як дві роздільні та автономні області, між якими не тільки існують кордони, але які не позбавлені, однак, територій подвійного управління: неможливо, наприклад, не розглядати двічі, уперше в межах грецької історії, а вдруге — в історії римській, македонські війни (III—II ст. до н. е.). Так само переглядається хронологічна відстань, що позиціонує грецьку історію перед історією римською, тоді як вони постають у тривалішому вимірі синхронними й, таким чином, разом беруть участь у ширшій та культурно значущій історії Стародавнього Середземномор'я.

**Культура
Стародавнього
Середземномор'я**

Джерела

«Тиранія» класичної епохи — та, зокрема, міста Афіни — в історії Греції зароджується, у світлі останніх досліджень, від того, що навколо класичних Афін сконцентрована переважна кількість літературних джерел, наявних у нашому розпорядженні; не будемо забувати в цьому аспекті, що троє видатних істориків VI та V ст. до н. е., від яких до наших днів дійшло повне зібрання робіт, — Геродот, Фукидід, Ксенофонт — є афінянами або так чи інакше тяжіють до Афін.

У XVII і навіть у XVIII ст., коли перші кафедри, зосереджені на дослідженнях грецької цивілізації (історія зазвичай не вважалася ще окремою дисципліною), повільно та з ускладненнями прокладають шлях в європейських університетах, викладання грецької історії сутнісно відповідає наративам великих істориків та Плутарха (близько 46—120?). «Комплекс неповноцінності» порівняно з такими шанованими іменами, брак альтернативних джерел — таких як археологічні — сприяли цьому результату.

Домінування Афін

Звісно, *Altertumswissenschaft* («Наука про Античність»), промені якої розходилися з німецьких університетів на провідні європейські країни протягом XIX ст., виробила та вдосконалила багато інших інструментів для своїх досліджень класичної античності. Проте непорушним залишилося домінування письмових текстів в ідеальній ієрархії джерел, наявних в історика.

Величезний простір, який сьогодні обіймає — не без певних складнощів — грецька історія, є результатом глибокої диференціації джерел, використовуваних істориками для її реконструкції. Розглянемо окремі випадки.

Мінойці та мікенці

Перше розширення грецької історії, вражаюче з погляду років, відбулося з приєднанням мікенської цивілізації та мінойської цивілізації на палацовій стадії. Ми говоримо про джерела: в цьому випадку очевидно є фрагментарність інструментарію, який ми використовували й далі використовуємо для пізнання та інтерпретації мінойського і мікенського світів; дані походять лише з археологічних розкопок, доповнюючись незначною кількістю письмових документів, переважно адміністративного характе-

Археологічні розкопки

ру, що збереглись на глиняних табличках, записаних складною писемністю, дешифрування якої Майклом Вентрісом (1922—1956) та Джоном Чедвіком (1920—1998) на початку 60-х років минулого століття було епопеєю, що нагадує про Шампольйона (1790—1832) та багато інших захопливих історій, які читають підлітки, мріючи стати археологами.

Очевидними є й інші, крім наявних джерел, складові фрагментарності: мікенські царі — і ще більшою мірою мінойська цивілізація — видаються дуже далекими від Греції, насамперед з тієї точки зору, яку ми в загальних рисах можемо визначити як політичну: вертикальні структури, властиві обом цивілізаціям, на чолі з абсолютним правителем, який здійснює діалог із рівними собі хетськими або месопотамськими правителями, а інколи навіть з єгипетським фараоном, не мають нічого спільного з вимірами та політичною культурою *поліса*, зазвичай егалітарного.

Проте справедливим є також те, що елементи континуїтету очевидні. Серед них безпосередньо найбільше відчувається географічна безперервність; театром мінойської та мікенської цивілізацій було Егейське море з її найбільшим островом Крит,

Географічний та лінгвістичний континуїтет

утім, Пелопоннес та вся Греція: Пілос Нестора знаходиться лише у декількох кілометрах від Спарти Менелая, а Мікени не дуже далеко розташовані від Афін, де, як говорять, царював Тесеї. Однак важливішою є мовна безперервність: як демон-

струє розшифрування табличок лінійного письма В, мікенці та греки наступної доби розмовляли, по суті, однією мовою, хіба що з відмінностями в діалектах. Ми знаємо вже, що мова є тривалим чинником, важливішим для виявлення індивідуальності народу, незважаючи на те, що ДНК, культурні чинники та ін. дедалі чіткіше демонструють, як народи перебувають у хаосі взаємних перетинів, нашарувань, перемішувань різного роду. Насамкінець, не бракує й виразних культурних безперервностей, серед яких обов'язково слід згадати той факт, що мікенці та греки шанували багатьох спільних богів, формуючи живу та глибоко чутливу політеїстичну релігію.

Вочевидь, лінгвістична безперервність — а також певний культурний континуїтет, зокрема релігійний — не були доступними для мінойської цивілізації. Уможливило та робить культурно неминучим долучення мінойців до грецької історії той факт,

Палаці

що неможливо уявити мікенців без мінойців: перші перейняли багато їхніх характерних рис. Наведемо лише одну, найважливішу: ідею держави, в котрій центром була цілком специфічна

структура, якою у других поставав палац. Перші й другі є частинами одного світу: це певною мірою знали й греки, які насправді ввели Міноса — міфічного правителя Криту, від якого Артур Еванс (1851—1941) простежив ім'я цивілізації — всередину їхнього міфічного простору.

Греки та героїчна епоха

Надзвичайні культурні події, які наприкінці XIX ст. та у перші роки XX ст. завдяки відповідно Генріху Шліману (1822—1890) та Евансу привели до «вторгнення» спершу мікенської та згодом мінойської цивілізації до європейської історичної пам'яті, змушують пам'ятати про тонкий зв'язок, який завжди підтримував живу